

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗ

ΚΡΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΓΟΝΗ – ΕΝΟΧΟΙ Ή ΑΘΩΟΙ;

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΗΡΩΑΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ;

Η υπόθεση της τραγωδίας αυτής εξελίσσεται γύρω από την περιπέτεια της Αντιγόνης, που καταλήγει στον θάνατό της. Κι όμως η παρουσία της μέσα στο έργο σε αριθμό στίχων είναι κατά πολύ μικρότερη εκείνης του Κρέοντα. Η Αντιγόνη βρίσκεται επί σκηνής για 435 στίχους σε σύνολο 1.352, δηλ. καλύπτει ένα ποσοστό μόλις και μετά βίας του 32%, ενώ όλο το υπόλοιπο – με εξαίρεση τα χορικά – ανήκει στον Κρέοντα. Δικαίως από μια άποψη έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν ότι η τραγωδία αυτή θα μπορούσε να είχε τιτλοφορηθεί «Κρέων», αλλά αυτό είναι μια άλλη ιστορία.

Κεντρικό πρόσωπο της τραγωδίας αναμφίβολα είναι η Αντιγόνη· γύρω από το δικό της προσωπικό και οικογενειακό δράμα χτίζεται η πλοκή του έργου, και με τον δικό της θάνατο ολοκληρώνεται. Επίσης είναι και το «τραγικό» πρόσωπο του έργου, διότι με την επιμονή της στην ταφή του Πολυνείκη συμπαρασύρει στον θάνατο δύο άλλα ακόμη πρόσωπα που δεν έχουν καμία ευθύνη, τον Αίμονα και την Ευρυδίκη. Όμως με την ίδια ακριβώς λογική κεντρικό πρόσωπο είναι και ο Κρέων· γύρω από την στρεβλή άσκηση της πολιτικής του θα χτιστεί το υπόλοιπο της πλοκής του έργου, και με τον θάνατο του γιού και της συζύγου του θα ολοκληρωθεί. Επίσης είναι και το δεύτερο «τραγικό» πρόσωπο, διότι με την επιμονή του πάνω στην τιμωρία της Αντιγόνης θα οδηγήσει στον θάνατο και τα δύο μέλη της οικογένειάς του εκτός από την ίδια την Αντιγόνη¹. Δεδομένης όμως της έντονης συναισθηματικής φόρτισης που προξενεί στον θεατή η στάση της γυναίκας – ηρωίδας απέναντι στον αυταρχισμό της εξουσίας του Κρέοντα, δικαίως η τραγωδία επιγράφεται 'Αντιγόνη'.

ΤΑ ΔΥΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ «ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ»

Δύο είναι τα βασανιστικά ερωτήματα σ' αυτό το έργο, α) η Αντιγόνη έχει δίκιο, κι αν έχει, αυτό είναι μερικό, ή εξ ολοκλήρου δίκιο; και β) ο Κρέων έχει άδικο, κι αν έχει, αυτό είναι μερικό, ή εξ ολοκλήρου άδικο; Ο Σοφοκλής έβαλε απέναντί μας δύο κεντρικούς ήρωες, που συγχρόνως είναι και «τραγικές» φιγούρες, δυο προσωπικότητες με 'αντίθετα' γνωρίσματα, και γι' αυτό Κρέων και Αντιγόνη θα συγκρουστούν μέχρι εσχάτων. Όμως αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι όπου εκείνος έχει άδικο (και όντως έχει) εκείνη έχει αυτομάτως δίκιο, ή πάλι πως όπου εκείνος φαίνεται αυταρχικός (και πράγματι φαίνεται) εκείνη αποδεικνύεται δημοκρατική. Συνεπώς η εξ αρχής καταδίκη του Κρέοντα χωρίς κανένα ενδοιασμό, όπως και η άνευ όρων αθώωση της Αντιγόνης, είναι ανεπίτρεπτες. Αυτές είναι κάποιες αρχές από τις οποίες δεν πρέπει να αποστούμε διόλου. Η εξέταση των δύο πιο πάνω ερωτημάτων δεν πρέπει να γίνει με βάση τις συμπάθειες ή αντιπάθειες που προξενεί στον θεατή ο χαρακτήρας των δύο ηρώων, γιατί αυτό οδηγεί σε πρόχειρα συμπεράσματα και λανθασμένες απαντήσεις². Ο μόνος ασφαλής τρόπος για να προσεγγίσουμε τα δύο αυτά πρόσωπα με όσο μεγαλύτερη ασφάλεια στην κρίση μας και αντικειμενικότητα, ώστε να οδηγηθούμε σε μια δίκαιη απόδοση ευθυνών, είναι να ξεκινήσουμε από το πολιτικό παρελθόν της πόλης των Αθηνών. Εκεί θα βρούμε στοιχεία που θα μας βοηθήσουν στον σκοπό αυτόν.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΗΣ «ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ»: (Τα Φυλετικά Κράτη – Τα Θεσμικά Κράτη)

Η τραγωδία της «Αντιγόνης» πρέπει να ανέβηκε το 442 π.Χ., εποχή προόδου της Αθήνας στην οικονομία, στην διπλωματία, στην στρατιωτική ισχύ. Πριν όμως φτάσει σ' αυτό το σημείο ακμής, που είναι και η κορύφωσή της, γιατί σε έντεκα χρόνια θα ξεσπάσει ο Πελοποννησιακός πόλεμος με τραγικό τέλος για την Αθήνα, η πόλη αυτή πέρασε από κάποια πολιτικά και κοινωνικά στάδια, που αν και είναι γνωστά, εν τούτοις δεν τους αποδίδεται η πρέπουσα εκτίμηση και σοβαρότητα. Η Αττική ήδη από την περίοδο της λεγόμενης «Ομηρικής Εποχής», δηλ. ανάμεσα στον 12^ο και 9^ο αιώ-

¹ Η έννοια της «τραγικότητας» εντοπίζεται κυρίως πάνω στο γεγονός ότι ο ήρωας στην προσπάθειά του να υλοποιήσει τις κατά την γνώμη του ορθολογικές απόψεις, δεν οδηγείται μόνο αυτός σε λογικά αδιέξοδα, αλλά συμπαρασύρει μαζί του σ' αυτά και ανθρώπους που βρίσκονται γύρω του, και οι οποίοι δεν έχουν καμία ευθύνη.

² Είναι γεγονός ότι οι σύγχρονοι άνθρωποι – κι όχι μόνο – ως θεατές ή αναγνώστες δείχνουν μία συμπάθεια στο πρόσωπο της Αντιγόνης, που είναι φυσικά δικαιολογημένη λόγω της στάσης που τηρεί έναντι του αυταρχισμού του Κρέοντα, αλλά που είναι στον ίδιο βαθμό αδικαιολόγητη, διότι αγνοεί εντελώς τις πολιτικές ερμηνείες του *πράγματι* αυταρχικού Κρέοντα. Κάνουν δηλ. «εύκολο λάθος», όπου όταν ένας έχει 'άδικο', ο άλλος πρέπει να έχει 'δίκιο'. Δεν είναι όμως πάντοτε έτσι, και βεβαίως δεν είναι έτσι εδώ.

να, αλλά στην αρχή της επομένης περιόδου, της λεγομένης «Αρχαϊκής», δηλ. μεταξύ του 8^{ου} και 7^{ου} αιώνα, ήταν οργανωμένη κοινωνικά και πολιτικά σε ένα σπονδυλωτό σύστημα, που αποτελείτο από Οίκους³, Γένη, Φρατρίες και Φυλές⁴. Πρόκειται για ομάδες ατόμων συνδεδεμένες με κοινά χαρακτηριστικά, συνήθειες, έθιμα και παραδόσεις. Τα Γένη ήσαν συνασπισμοί πολλών Οίκων με κοινούς προγόνους, και επικεφαλής των Γενών ήταν ο πιο ισχυρός. Οι αρμοδιότητες των Γενών ήσαν κυρίως θρησκευτικές υπό την έννοια ότι αυτές οργάνωναν και εκτελούσαν τις ανάλογες τελετές. Οι Φυλές ήταν οι μεγαλύτερες ομάδες, οι οποίες συμπεριελάμβαναν Γένη και Φρατρίες. Η πολιτική και κοινωνική οργάνωση της αρχαϊκής περιόδου πάνω στην λογική των Φυλών, Γενών και Φρατιών ονομάτισε τα τότε κράτη 'Φυλετικά'. Όπως βλέπει κανείς, αποφεύγω να χρησιμοποιήσω τον γνωστό όρο «πόλη – κράτος», γιατί αυτός είναι ένας θεσμός που ακόμη δεν έχει φανεί, τελείως διαφορετικός από τα «φυλετικά κράτη». Στα πρώιμα αυτά λοιπόν κράτη, τα «φυλετικά», οι ισχυρές εκείνες 'Οικογένειες', που τα συγκροτούσαν, εκτός από την θρησκευτική οργάνωση, είχαν και την αρμοδιότητα πάνω σε ζητήματα νομικής και πολιτικής συμπεριφοράς της κοινότητας εκπονώντας ανάλογες νομοθετικές ρυθμίσεις.

Λήγοντος όμως του 7^{ου} αιώνα επήλθε το τέλος της κυριαρχίας των μέχρι τότε ισχυρών 'Οικογενειών', την οποία εξασφάλιζαν δια μέσου των Οίκων, των Γενών, των Φρατριών και των Φυλών, και ήρθε η αρχή της λεγόμενης κλασικής εποχής. Η κατάργηση του Φυλετικού κράτους στην Αττική ήρθε με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη το 508/7, όταν εξελέγη άρχων. Αυτός κατήγγησε την μέχρι τότε σπονδυλωτή αυτή οργάνωση της κοινωνίας, και την εξουσία που αυτές ασκούσαν μέσω των 'Οικογενειών' πάνω κυρίως στην πολιτική και νομική οργάνωση της χώρας αφήνοντάς τους θρησκευτικά μόνο καθήκοντα. Το νέο μοντέλο κρατικής και κοινωνικής οργάνωσης, που υιοθετήθηκε στην συνέχεια, ήταν το γνωστό ως «Πόλις – Κράτος», το λεγόμενο και «Θεσμικό κράτος» ή «Νομικό κράτος». Με δεδομένο τώρα ότι οι 'Οικογένειες' που μέχρι τότε ασκούσαν την εξουσία τους στο «Φυλετικό κράτος» μέσω των Φυλών στις οποίες ανήκαν, ήσαν αριστοκρατικές, οι μεταρρυθμίσεις αυτές του Κλεισθένη ήταν ένα καίριο πλήγμα στην ισχύ της τότε αριστοκρατίας, οπότε και μία αντίστοιχη νίκη της πρώιμης Δημοκρατίας, που επρόκειτο να εξελιχθεί περαιτέρω μέσω των αλλαγών που θα φέρουν σε λίγα χρόνια ο Εφιάλτης και ο Περικλής.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΑΡΟΝ ΤΗΣ «ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ»

Την εποχή που ο Σοφοκλής γράφει την «Αντιγόνη» έχουν περάσει 66 χρόνια από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, όμως η τότε διαμάχη μεταξύ του παλαιού «Φυλετικού Κράτους» και της νέας «Πόλεως – Κράτους» δεν είχε ξεχαστεί ούτε από τους νικητές δημοκρατικούς, που έφεραν την «Πόλη – Κράτος», αλλά ούτε και από τους ηττημένους αριστοκρατικούς, που έχασαν το «Φυλετικό Κράτος» μέσα από τα χέρια τους. Και ενώ το ζήτημα της πολιτειακής συγκρότησης είχε πλέον λήξει με την νίκη των προοδευτικών και δημοκρατικών δυνάμεων, και την ήττα των αριστοκρατικών και συντηρητικών κύκλων, έφτασε ξαφνικά στα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα στην Αθήνα (και λέω 'έφτασε', γιατί δεν ξεκίνησε εδώ), ένα νέο πολιτικό και φιλοσοφικό ρεύμα, εντελώς άσχετο με την προ 66 ετών σύγκρουση δημοκρατικών και συντηρητικών και επίσης άσχετο και με τα δύο πολιτειακά μοντέλα, το οποίο όμως επρόκειτο να πυροδοτήσει την έναρξη ενός νέου, δεύτερου γύρου συγκρούσεων μεταξύ δημοκρατικών και συντηρητικών πάνω στο πολιτειακό ζήτημα της Αττικής, που φαινόταν πλέον δεδομένο, και να επαναφέρει το παλαιό ερώτημα «Πόλη – Κράτος», ή «Φυλετικό Κράτος;». Κι αυτό ήταν το κίνημα ήταν η Σοφιστική.

Οι εμπνευστές και δημιουργοί του κινήματος αυτού ούτε είχαν πρόθεση, ούτε σκέφτηκαν ποτέ να ασχοληθούν με την προ μισού αιώνα πολιτειακή σύγκρουση στην Αθήνα. Το κίνημα της Σοφιστικής ήταν ένα φιλοσοφικό και πολιτικό ρεύμα που αφορούσε την θέση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία και τον ρόλο του στην πολιτική συγκρότηση των πόλεων – κρατών, και που έθετε ως βασικό του εργαλείο στην επίλυση του οιοδήποτε προβλήματος τον «σχετικισμό», ότι δηλ. 'όλα' είναι σχετικά με τις εξωτερικές συνθήκες, και πως τίποτε δεν ισχύει 'εξ ορισμού'. Να όμως που έμελλε στην Αθήνα να το χρησιμοποιήσουν οι ηττημένοι αριστοκρατικοί (κι αυτό είναι το παράδοξο της όλης ιστορίας)⁵, προκειμένου να επαναφέρουν στο προσκήνιο το ζήτημα της πολιτειακής συγκρότησης, καθώς και το ερώτημα:

³ Πρόκειται για τεχνικό όρο, που σήμαινε την ένωση πολλών 'νοικοκυριών' σε μια ενιαία κοινωνική οργάνωση.

⁴ Η οργάνωση αυτή της τότε κοινωνίας ήρθε να υποκαταστήσει την ανυπαρξία κεντρικής εξουσίας, δηλ. του 'κράτους', η οποία καταλύθηκε λόγω της καταστροφής που προξένησε η κάθοδος των Δωριέων τον 12^ο αιώνα.

⁵ Και είναι 'παράδοξο', διότι το κίνημα της Σοφιστικής ήταν μια προοδευτική κίνηση, που σκόπευε στην ανατροπή πολλών μέχρι τότε καθιερωμένων 'αξιών', οπότε δεν θα περίμενε κανείς να το χρησιμοποιήσουν ως 'όπλο' τους οι συντηρητικοί κύκλοι στην Αθήνα, προκειμένου να πάρουν την 'ρεβάνς' για την κατάργηση του Φυλετικού κράτους, στο οποίο κυριαρχούσαν.

«Πόλη – Κράτος» ή «Φυλετικό Κράτος»; Την ευκαιρία την βρήκαν στην καρδιά της Σοφιστικής σκέψης, στον «Σχετικισμό» των Σοφιστών· αφού 'όλα' είναι σχετικά στην ζωή, και τίποτε δεν ισχύει απόλυτα, θεώρησαν πως μπορούσαν αυτό το αξίωμα να το μεταφέρουν στην διαμάχη τους με τους δημοκρατικούς.

Βέβαια θα ήταν δύσκολο γι' αυτούς να επαναφέρουν το πρόβλημα στην αρχική του βάση, δηλ. να ζητήσουν ένα επαναπροσδιορισμό της πολιτειακής συγκρότησης της Αθήνας. Έτσι βρήκαν ένα πεδίο αντιπαράθεσης άσχετο με το πολιτειακό ζήτημα, αλλά που θα μπορούσε κάποια στιγμή να καταλήξει εκεί, κι αυτό ήταν **η μορφή της νομοθεσίας**. Στο παλιό αριστοκρατικό Φυλετικό κράτος οι νόμοι καθορίζονταν από τις θρησκευτικές κυρίως αντιλήψεις των ισχυρών 'Οικογενειών' των Γενών, και των Φυλών, και φυσικά ήσαν 'άγραφοί', ενώ οι νόμοι του νέου «Θεσμικού» κράτους εκπορεύονταν από την διασφάλιση του γενικού και δημοσίου συμφέροντος, και ως εκ τούτου ήσαν 'γραπτοί'. Έτσι λοιπόν η παλιά σύγκρουση δημοκρατικών και συντηρητικών πάνω στο πολιτειακό ζήτημα, μεταφέρεται τώρα στο νομοθετικό.

Η συνταγή λοιπόν είναι απλή και με σίγουρα αποτελέσματα, αν βέβαια επιτύχει· αν οι συντηρητικοί στο θέμα 'ποια μορφή νομοθεσίας' πρέπει να ισχύει, εκείνη του άγραφου ή εκείνη του γραπτού νόμου, κατορθώσουν να κερδίσουν και να επιβάλουν την άγραφη μορφή νομοθεσίας, τότε τους ανοίγει ο δρόμος να προχωρήσουν και στην διεκδίκηση της παλινόρθωσης του παλαιού «Φυλετικού Κράτους». Συνεπώς η διαμάχη μεταξύ «γραπτής και άγραφης» νομοθεσίας παίρνει επικές διαστάσεις, καθώς από το αποτέλεσμά της θα προ-κριθεί το πολιτειακό μέλλον της Αθήνας. Εδώ ακριβώς οι συντηρητικοί βρήκαν ένα ακόμη όπλο στα χέρια τους έτοιμο από παλιά· οι άγραφοι νόμοι πάντοτε ήσαν συνδεδεμένοι με την θρησκευτική συνείδηση των ελλήνων, άρα στην επικείμενη σύγκρουσή τους με τους αριστοκρατικούς θα εύρισκαν συμμάχους και τους παραδοσιακά θρησκευόμενους στην Αθήνα⁶. Οι ομάδες πόλωσης είναι έτοιμες, από την μία οι δημοκρατικοί ως υποστηρικτές του θεσμικού κράτους με νόμους γραπτούς, που να διασφαλίζουν το γενικό δημόσιο συμφέρον, κι από την άλλη οι συντηρητικοί ως υποστηρικτές του Φυλετικού και θρησκευτικού συνάμα κράτους. Ο Σοφοκλής βρέθηκε στο μέσον αυτής της επικείμενης σύγκρουσης.

Μέσα λοιπόν σ' αυτό το πολεμικό κλίμα γράφει την «Αντιγόνη», όπου παρουσιάζει την σύγκρουση των δύο αυτών μοντέλων, δηλ. του παλαιού Φυλετικού και φυσικά αριστοκρατικού κράτους με τους άγραφους θρησκευτικούς του νόμους, και του νέου Θεσμικού, δηλ. της «Πόλεως – Κράτους», με την πολιτειακή του γραπτή νομοθεσία. Έπρεπε όμως να βρεθούν και δύο ήρωες ως εκπρόσωποι των δύο αντιμαχομένων πλευρών, κι αυτοί ήσαν η Αντιγόνη για το Φυλετικό και ο Κρέων για το Θεσμικό – Νομικό κράτος.

Αν όμως ο Σοφοκλής άφηνε τα πράγματα έτσι, τότε θα έπρεπε να ρίξει όλο το δίκιο στον Κρέοντα και όλο το άδικο στην Αντιγόνη, γιατί δεν θα μπορούσε ποτέ όχι μόνο αυτός, αλλά και οιοσδήποτε άλλος ποιητής το 442 π.Χ, μια εποχή δηλ. όπου η «Πόλη – Κράτος» της Αθήνας μεγαλουργούσε σε όλους τους τομείς, εκείνος να παρουσίαζε ένα έργο, όπου να δικαιωνόταν η Αντιγόνη και το Φυλετικό κράτος που θα έσερνε από πίσω της, ενώ να καταδικαζόταν ο Κρέων και η «Πόλη – Κράτος» που εκείνος εκπροσωπούσε. Μια τέτοια συμπεριφορά θα λογιζόταν ως άμεση επίθεση στην τότε σύγχρονη «Πόλη – Κράτος» της Αθήνας, πράγμα απαράδεκτο. Γι' αυτό ο Σοφοκλής μοίρασε τους ρόλους ως εξής: (α) το δίκιο του Κρέοντα (γιατί έχει κάποιο δίκιο) εκφράζεται και διατυπώνεται απ' αυτόν με τέτοιο άδικο τρόπο, ώστε να χάνει την δύναμή του, και (β) το άδικο της Αντιγόνης (γιατί έχει κάποιο άδικο) να πλαισιώνεται με ένα δίκαιο τρόπο. Άρα το μήνυμα του έργου είναι ότι το δίκιο και το άδικο δεν προέρχονται μόνο από τις υποστηριζόμενες απόψεις του καθ' ενός, όποιοι κι αν είναι αυτοί, αλλά και από τον τρόπο με τον οποίον οι εκάστοτε εκπρόσωποί τους προσπαθούν να το διαχειριστούν. Ένα εξ αντικειμένου δίκιο, αν το διαχειριστείς με κακό τρόπο μετατρέπεται σε άδικο (Κρέων), ενώ ένα προφανές άδικο, αν το ντύσεις με σωστό τρόπο, το μεταμορφώνεις σε δίκιο (Αντιγόνη). Αν τώρα όλα αυτά σας θύμισαν λίγο από την Σοφιστική κίνηση των μέσων του 5^{ου} αιώνα, έχει καλώς, διότι ο Σοφοκλής είναι εν μέρει επηρεασμένος από την κίνηση αυτήν.

Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΕΥΘΥΝΩΝ

Ξαναγυρίζουμε λοιπόν στο αρχικό ερώτημα, ποιος εκ των δύο είχε δίκιο και ποιος άδικο. Με την έναρξη κιόλας του έργου αποκαλύπτονται οι προθέσεις του καθ' ενός, καθώς η Αντιγόνη νοιάζεται μονομερώς για το συμφέρον της 'Οικογένειας' αδιαφορώντας για την όποια ικανοποίηση του κοινού αισθήματος των Θηβαίων πολιτών για τιμωρία ενός επιδρομέα, τον Πολυνείκη, ενώ από την άλλη ο Κρέων ξεκάθαρα υποτάσσει τα ατομικά και 'Οικογενειακά' δι-

⁶ Ο όρος 'θρησκευόμενος' είναι σύγχρονος, δεν ανταποκρίνεται στην τότε εποχή, αλλά χρησιμοποιείται για λόγους κατανόησης.

καιώματα στο κοινό συμφέρον. Η αρχή του έργου δείχνει να γέρνει το δίκιο προς το μέρος του Κρέοντα και το άδικο προς την μεριά της Αντιγόνης, γιατί μη ξεχνάμε ότι σχεδόν κανείς Αθηναίος πολίτης, τουλάχιστον δημοκρατικός άνθρωπος, που θα θυμόταν ή θα είχε ακούσει για το αριστοκρατικό Φυλετικό κράτος του προηγούμενου αιώνα, δεν θα έσπευδε εξ αρχής του έργου έτσι απροκάλυπτα και μάλλον προκλητικά να ταχθεί με τον μέρος της Αντιγόνης και να καταδικάσει τον Κρέοντα· κάτι τέτοιο μάλλον ο στενός κύκλος της τότε αριστοκρατίας θα έκανε, και ίσως με ευχαρίστηση. Καθώς όμως το έργο προχωρεί και οι διάλογοι αποκαλύπτουν τους εσωτερικούς κρυμμένους χαρακτήρες των δύο ηρώων, το σκηνικό αλλάζει· η Αντιγόνη κερδίζει αρκετά μερίδιο δίκιου, ενώ ο Κρέων χάνει το μεγαλύτερο, ή και ίσως όλο το δίκιο που εξ αρχής είχε.

1^ο ΕΙΧΕ ΑΔΙΚΟ Ο ΚΡΕΩΝ;

«Η ΠΡΩΤΗ ΤΟΥ ΕΜΦΑΝΙΣΗ» Ο Κρέων αναφέρεται εμμέσως για πρώτη φορά στο έργο ως ‘στρατηγός’ (8), που έχει επιστρέψει από την μάχη που έγινε λίγο πριν ως ο νέος βασιλιάς της Θήβας (155). Ο ίδιος εμφανίζεται για πρώτη φορά στους στίχους 162κ.ε., όπου δίνει το στίγμα της πολιτικής του, οι σπουδαιότερες θέσεις της οποίας είναι τα εξής:

1. Επέλεξε τον συγκεκριμένο Χορό γερόντων λόγω της νομιμότητας που εκείνοι επέδειξαν απέναντι στον Οιδίποδα και την Ιοκάστη (165-7), αλλά και στα παιδιά τους, μέχρι την στιγμή που ο Πολυνείκης κινήθηκε εναντίον της ίδιας του της πατρίδας (168-72).
2. Ανέλαβε τον θρόνο εξ αιτίας του θανάτου του Ετεοκλή και μόνο (173/4).
3. Ο χαρακτήρας των ανθρώπων αποκαλύπτεται όταν αναλάβουν αξιώματα (175/6)
4. Άξιος κυβερνήτης είναι αυτός που με θάρρος κυβερνά την πόλη του (177-181)
5. Πρώτα το συμφέρον της Πόλεως, και ύστερα η κάθε φιλία μέσα σ’ αυτήν (182-191)
6. Ο Ετεοκλής να ταφεί με κάθε τιμή ως υπερασπιστής της Πόλεως (192/7)
7. Ο Πολυνείκης να μείνει άταφος, τροφή στα άγρια ζώα (198-206)
8. Πάντοτε θα τιμά τους υπερασπιστές της Πόλεως, και θα επικρίνει τους προδότες (207/8)
9. Θα τιμά όποιον υπερασπίζεται την Πόλη (209-210)

Πολύ δύσκολα θα βρέθηκε στο θέατρο του Διονύσου Αθηναίος πολίτης, και δη Δημοκρατικός και υπερασπιστής του Θεσμικού κράτους, που να μη συμφωνούσε με όλες αυτές τις θέσεις. Και είναι λογικό, διότι η «Πόλις - Κράτος» εξασφάλιζε τα δικαιώματά του, και εγγυόταν την επιβίωση του ιδίου και της οικογενείας του. Συνεπώς είχε πολλούς λόγους για να συμφωνήσει με την μέχρι στιγμής ομιλία του Κρέοντα, και να θεωρήσει κι αυτός τον Πολυνείκη ως προδότη. Όσον αφορά τώρα το ζήτημα της ταφής του, για τις αξίες του μέσου Αθηναίου δεν ήταν ξένη η τακτική της απαγορεύσεως ταφής στην Αττική γη ενός προδότη. Ως εκ τούτου θα μπορούσε να συμβιβαστεί με μια απόφαση του Κρέοντα, που θα απαγόρευε την ταφή του Πολυνείκη εντός της Θήβας, αλλά δεν θα την απέκλειε εκτός αυτής· ‘παρά -ξένο’ στα ήθη του, θα ήταν σίγουρα η έκθεση του νεκρού σε σπαραγμό.

Βέβαια μια προσεκτικότερη ματιά στις πιο πάνω θέσεις δημιουργεί μια σειρά από εύλογα ερωτήματα, που σκιάζουν την μάλλον θετική μέχρι στιγμής εικόνα του κυβερνήτη Κρέοντα:

1. Μήπως απολαμβάνει την νέα του εξουσία (173) και τον σεβασμό που αυτή συνεπάγεται (166);
2. Μήπως η χρήση του άενικου προσώπου τους στίχους 173, 178, 184, 207, δείχνει εγωπάθεια;
3. Μήπως φοβάται ότι δεν θα φανεί αποφασιστικός στον νέο του ρόλο (180);
4. Μήπως θεωρεί ότι η καταστροφή (άτη 185), που ομολογεί ότι δεν θα κρύψει, αν την δει να έρχεται, θα οφείλεται στην ταφή ενός προδότη, που θα τον αντιμετώπιζε ως «φίλο» - και μη ξεχνάμε ότι για τον ίδιο οι «φίλοι» γίνονται και δεν γεννιούνται (188-190);
5. Μήπως αρνείται εξ ορισμού τις ταφικές τελετές, όταν αναφέρονται σε ένα προδότη (198κ.ε);
6. Οι εικόνες φρίκης που περιγράφει, αναφερόμενος στον σπαραγμό της σωρού του Πολυνείκη από τα άγρια ζώα, δείχνουν απόδοση δικαιοσύνης, ή μήπως παράνοια (205-6);
7. Η επιμονή του στην απόφασή του αυτήν δείχνει φιλοπατρία ή στυγνό αυταρχισμό (207/8);

Όλα αυτά τα ερωτήματα αποκαλύπτουν την τεχνική του Σοφοκλή, που συνίσταται στην απεικόνιση ενός Κρέοντα με «Ορθό Λόγο», ο οποίος όμως ταυτόχρονα προδίδει μια **διαταραχή πνευματική**, και μάλιστα άκρως επικίνδυνη.

«Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ» Αν αφήσουμε για την ώρα την καθ’ όλα ενδιαφέρουσα συνομιλία του με τον Φύλακα, η επόμενη παρουσίαση του Κρέοντα γίνεται με αντίπαλό του την Αντιγόνη μετά την σύλληψή της (441-581). Σ’ αυτόν

τον διάλογο μαζί της παρεμβάλλεται μετά τον 531 και η Ισμήνη ως τρίτο πρόσωπο, και για μια ακόμη φορά ο Σοφοκλής δεν χάνει την ευκαιρία να επαναλάβει το ίδιο σκηνικό, δηλ. ένα Κρέοντα, που αν κι έχει δίκιο όσον αφορά την προάσπιση των συμφερόντων της «Πόλεως – Κράτους», έχει άδικο στον τρόπο με τον οποίον το επιβάλλει. Η κορύφωση της απαράδεκτης συμπεριφοράς του γίνεται την στιγμή που ομολογεί ότι η αντιπαράθεσή του με την Αντιγόνη δεν οφείλεται τόσο στην διαφορά που υπάρχει μεταξύ τους σε ζητήματα πολιτικής συγκρότησης, αλλά στο γεγονός ότι εκείνη είναι «γυναίκα» (525). Εδώ ακριβώς είναι που καταρρέει όλο το όποιο δίκιο είχε μέχρι στιγμής, μικρό ή μεγάλο, καθώς οι θεατές διαπιστώνουν ότι απέναντί τους έχουν ένα άτομο με ιδεοληψίες, προκαταλήψεις και εμμονές, κι όχι ένα εκφραστή πολιτικών θέσεων, ή για να το πούμε αλλιώς, ένα 'πατριώτη'. Η πολιτική αντιπαράθεση, όσο σκληρή κι αν είναι, αν παραμείνει στον χώρο της, δικαιώνει τους εκφραστές της. Αν όμως χαθεί μέσα σε άλλα περιβάλλοντα, όπως εδώ, τους καταδικάζει.

«Η ΤΡΙΤΗ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ» Η αμέσως επόμενη σκηνή, όπου εμφανίζεται ο Κρέων, είναι με αντίπαλό του τον Αίμονα (635-780). Η συνομιλία του αυτή δείχνει ομοίως ένα χαρακτήρα ιδιόρρυθμο και απειλητικό για τους συνανθρώπους του, καθώς:

1. Θεωρεί την πατρική γνώμη αλάθητη (639-47),
2. Δείχνει την υπεροχή του πατέρα έναντι της όποιας συζύγου του γιού του (644-652),
3. Αναφέρεται στην Αντιγόνη με σκαιοτήτα (653-4),
4. Παρουσιάζει τις ακραίες του απόψεις για την πολιτική, το στράτευμα, την οικογένεια (661-678),
5. Αντιπαραθέτει το ανδρικό στο γυναικείο φύλο υποτιμώντας το δεύτερο (679-80).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τελικά ο Κρέων είχε δίκιο ή άδικο; Εύκολο ερώτημα σε σχέση με το αντίστοιχο για την Αντιγόνη· είχε δίκιο όσον αφορά την απόφασή του να τιμωρήσει ένα προδότη, ένα εχθρό της «Πόλεως – Κράτους». Ποιος Αθηναίος πολίτης θα θεωρούσε άδικη την θέση του αυτή; Είχε όμως άδικο τόσο στον τρόπο της τιμωρίας, που επιβάλλει σε ένα νεκρό, αφήνοντας την σωρό του έκθετη, βορρά στα άγρια ζώα, όσο και στα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί, προκειμένου να διεκδικήσει το δίκιο του. Και κυρίως το άδικο είναι με το μέρος του, διότι μετέτρεψε μια καθαρά πολιτική αντιπαράθεση σε προσωπική διαφορά. Αν είχε απλώς απαγορεύσει την εντός της Θήβας ταφή του Πολυνείκη, η εικόνα γι' αυτόν θα ήταν εντελώς διαφορετική.

2^{ον} ΕΙΧΕ ΔΙΚΙΟ Η ΑΝΤΙΓΟΝΗ;

Το επίμαχο ζήτημα είναι αν πρέπει ή όχι να ταφεί ο Πολυνείκης, διότι αυτός ήρθε ως επιδρομέας μαζί με τους Αργείους να καταλάβουν την πόλη της Θήβας. Η Αντιγόνη ισχυρίζεται ότι πρέπει, ενώ ο Κρέων αρνείται. Αν δούμε το ζήτημα αυτό μόνο από θρησκευτικής άποψης αδιαφορώντας για την πολιτική του διάσταση, τότε η Αντιγόνη έχει εξ ορισμού δίκιο. Αν δούμε όμως με προσοχή πού βασίζει η ίδια το αίτημά της για ταφή του αδελφού της, θα απογοητευτούμε, διότι 1^{ον}) άλλοτε το στηρίζει σε 'θρησκευτικού' χαρακτήρα επιχειρήματα, ότι δηλ. οι θεοί του κάτω κόσμου επιβάλλουν στους συγγενείς των νεκρών τους θάβουν (21/2, 43, 45/6, 73/4, 80/1, 89, 94, 503, 511, 517, 897/99, 902, 904), και 2^{ον}) άλλοτε πάλι το βασίζει σε επίπεδο 'οικογενειακής ηθικής' λέγοντας ότι κάθε νεκρός δικαιούται να θάβεται (450/5, 519, 521, 921). Την καθαρά θρησκευτική άποψη, βάσει της οποίας η Αντιγόνη δικαιώνεται αυτομάτως, την διατυπώνει μόνο τέσσερις φορές σε αντίστοιχους στίχους. Αντιθέτως δεκατρείς φορές μέσα στο έργο δικαιολογεί την απόφασή της να θάψει τον αδελφό στηριζόμενη στο παλαιό δίκαιο της 'Οικογένειας', δηλ. με μία θέση, η οποία την συνδέει άμεσα με τον παλαιό αριστοκρατικό «Φυλετικό κράτος», και φυσικά το δίκιο της εν προκειμένω αν δεν χάνεται, τουλάχιστον ελαχιστοποιείται. Μόνο ο Τειρεσίας είναι εκείνος, που προς το τέλος του έργου θα βάλει 'τα πράγματα στην θέση τους' υποστηρίζοντας την ταφή του Πολυνείκη όχι πάνω στην οικογενειακή σχέση του νεκρού με την Αντιγόνη και τον ίδιο τον Κρέοντα, αλλά πάνω στην λογική ότι κάθε νεκρός δικαιούται ταφής (1029-30). Μη βιαστούμε λοιπόν να την αθώσουμε εξ ορισμού.

«ΦΙΛΟΙ – ΕΧΘΡΟΙ»: Η Αντιγόνη ξεκινά την ομιλία της βασιζόμενη πάνω στην αντίθεση «φίλοι – εχθροί» (10), όπου 'φίλος' είναι κάθε ένας που στηρίζει τον θεσμό της 'οικογένειας', ενώ 'εχθρός' είναι αυτός που την αντιστρατεύεται, εν προκειμένω ο Κρέων. Η έννοια της συντεταγμένης και οργανωμένης 'θεσμικά' πλέον «Πόλεως – Κράτους» δεν σημαίνει τίποτε γι' αυτήν. 'Φίλοι' και 'Εχθροί' καθορίζονται μόνο επί τη βάσει της στάσεώς τους έναντι του θεσμού της 'Οικογένειας', γι' αυτό όταν η Ισμήνη διαφωνεί μαζί της, τότε γίνεται κι αυτή 'Εχθρός' (457, 69κ.ε., 93κ.ε.). Θεωρεί την ταφή του Πολυνείκη 'καλόν' (72), αλλά και 'ιερόν' (76κ.ε.), και η αδελφική της σχέση μαζί του οδηγείται από τον Σοφοκλή σε ένα ακραίο συναισθηματισμό, καθώς αρχικά ομολογεί ότι είναι ο αδελφός της (21, 45) και τον αποκαλεί 'φίλο' και τον εαυτό της 'φίλη' (73), όμως η λέξη 'φίλτατος' (81), που χρησιμοποιεί γι' αυτόν δεν αφήνει καμία αμφιβολία περί τούτου.

Η «Φιλία» μεταξύ συγγενών είναι για την Αντιγόνη τόσο ισχυρή και ακατάλυτη, ώστε ακόμη και τα δύο της αδελφια, Ετεοκλής και Πολυνείκης, που πολέμησαν ως αντίπαλοι στην μάχη και σκοτώθηκαν ως 'Εχθροί', τώρα στον Άδη έχουν γίνει πάλι 'Φίλοι' (515). Πρόκειται για μια 'περίεργη' τοποθέτηση της Αντιγόνης, εντελώς ξένη με την ελληνική αριστοκρατική αντίληψη, που λέει ότι ο 'Εχθρός' μένει για πάντα έτσι, φτάνει να σκεφτούμε την συνάντηση Αίαντα και Οδυσσέα στην Νέκυια⁷. Να λοιπόν που η καθόλα 'αριστοκρατικής' ηθικής Αντιγόνη εκφράζει μια άποψη ξένη προς το αριστοκρατικό «Φυλετικό κράτος». Τι θα λέγαμε όμως, αν αμέσως μετά ο υποστηρικτής του νέου «Θεσμικού Κράτους» Κρέων, εκφράσει μια αντίληψη καθαρά αριστοκρατική; Κι αυτό ακριβώς συμβαίνει, όταν λέει ότι οι 'Εχθροί' μένουν έτσι για πάντα (522). Ο Σοφοκλής με αριστοτεχνικό τρόπο ανέμειξε τους δύο αυτούς χαρακτήρες με αντιλήψεις αντίθετες με τις αρχικές τους απόψεις, έτσι ώστε το 'δίκιο' να μεταφέρεται ταχύτατα από τον ένα στον άλλον. Η 'αριστοκρατική' Αντιγόνη μέσα στην ταραχή του πνεύματός της, που την δημιούργησε η αγάπη για τον νεκρό αδελφό της, δεν κατάλαβε ότι υποστηρίζει μία άποψη για την φιλία ριζοσπαστική. Αλλά και ο 'μεταρρυθμιστή' Κρέων μέσα στο πάθος της εξουσίας του δεν αντελήφθη ότι για το ίδιο ζήτημα γίνεται θιασώτης μιας καθαρά 'αριστοκρατικής' ιδέας. Το πάθος θολώνει τον νου, συγχέει τις πολιτικές θέσεις, και καταστρέφει την κρίση τόσο του Κρέοντα, όσο και της Αντιγόνης.

Με την «Φιλία» είναι συνδεδεμένος και ο θεσμός της 'Οικογένειας'. Η Αντιγόνη δεν χάνει στιγμή να μας υπενθυμίζει ότι η ταφή του Πολυνείκη βασίζεται κυρίως πάνω στον θεσμό αυτόν, την δύναμη του οποίου δηλώνει με την πρώτη της κιάλας λέξη, 'κοινόν' (1). Στην σύγκρουσή της με τον Κρέοντα δηλώνει πλήρη αφοσίωση στους συγγενείς της (466/8). Όταν απειλείται από τον Κρέοντα, πάλι επικαλείται το δέσιμο με τον αδελφό της ως μέλος της οικογένειας της (502/3, 511), δίνοντας και μια πολιτική διάσταση στην άποψή της αυτή λέγοντας ότι «όλη η πόλη πιστεύει στον θεσμό της οικογένειας», και πως η αυταρχικότητα του κράτους του Κρέοντα δεν τους αφήνει να την εκφράσουν ανοιχτά (504/7)· μια ευθεία αντιπαράθεση «Φυλετικού» και «Θεσμικού» κράτους.

«Η ΑΓΑΠΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ» Και φτάνουμε στον πιο χαρακτηριστικό ίσως στίχο της τραγωδίας, όταν η Αντιγόνη βλέποντας το μίσος του Κρέοντα ομολογεί ότι «ήρθε στην ζωή όχι για να μισεί, αλλά για να αγαπά» (523). Πάλι όμως πρέπει να μη βιαστούμε ούτε ανθρωπιστικές αντιλήψεις να της προσδώσουμε, ούτε κήρυκα της 'αγάπης' να την χρίσουμε, γιατί αρκεί να σκεφτούμε τα εξής:

1. Πού βρίσκεται η αγάπη της αυτή, όταν επιτίθεται στην Ισμήνη με λόγια 'μίσους' (86, 93κ.ε.);
2. Πού βρίσκεται η αγάπη της (ο έρωτάς της;) για τον Αίμονα, όταν γνωρίζει καλά ότι η επίμονη στάση της απέναντι στον Κρέοντα θα την χωρίσει για πάντα απ' αυτόν;
3. Μήπως νοιώθει αληθινή 'αγάπη' μόνο για αυτούς που εκείνη θέλει, ή για όσους την συμφέρει;
4. Μήπως αυτό που 'αγαπά' είναι η υστεροφημία της και τίποτε άλλο;

Το ότι η Αντιγόνη έχει ένα ηθικό πλεονέκτημα σε σχέση με τον αυταρχικό Κρέοντα, αφού κινείται από ένα άκρατο συναισθηματισμό, είναι κάτι παραπάνω από σίγουρο. Αυτός όμως από μόνος του δεν αρκεί για να την σώσει στα μάτια μας. Η περίφημη 'αγάπη' της Αντιγόνης δεν είναι η 'αγάπη' για τον συνάνθρωπο, όπως αφελώς όλοι μας σπεύσαμε να

⁷ Μετά τον θάνατο του Αχιλλέα η μητέρα του, Θέτις, και ενώ η πολιορκία της Τροίας συνεχιζόταν, η μητέρα του, Θέτις, ζήτησε να διοργανωθεί από τους Έλληνες ένας αγώνας άθλησης, όπου ο νικητής θα έπαιρνε ως έπαθλο τον θείκης κατασκευής οπλισμό του γιού της, του Αχιλλέα. Στον αγώνα εκείνο ο Αίας νικήθηκε από τον Οδυσσέα με τρόπο, που ο ίδιος έκρινε ως δόλιο, και ακολουθώντας την αριστοκρατικής ηθική περί ατομικής προσβολής αυτοκτόνησε. Η ίδια αριστοκρατική ηθική επέβαλε στον Αίαντα να αγνοήσει τον Οδυσσέα, και να μη του αποτεινεί τον λόγο, όταν εκείνος κατέβηκε στον Κάτω Κόσμο, για να πάρει συμβουλές από τον Τειρεσία όσον αφορά τον δρόμο της επιστροφής του στην Ιθάκη (Οδύσσεια, XI,541-567). Για τον αριστοκρατικό Αίαντα ο εχθρός μένει για πάντα εχθρός.

αντιληφθούμε, επειδή απλώς ταίριαζε στην πολύπαθη Ευρωπαϊκή σύγχρονη ιστορία μας. Ο Σοφοκλής δεν ήθελε να πει κάτι τέτοιο με το στόμα της Αντιγόνης. Αντιθέτως θέλησε να καυτηριάσει την μονομέρεια αυτής ακριβώς της ‘αγάπης’ της, διότι όντως η Αντιγόνη ‘γεννήθηκε’ όπως λέει ‘για να αγαπά’, όχι όμως όλους μας, αλλά μόνο τα μέλη της οικογενείας της και τίποτε άλλο. Με φανατισμό και ρομαντισμό υπερασπίζεται μια εποχή που πέρασε πια για την Αθήνα. Είναι η υπέρμαχος αξιών φθαρμένων από τον χρόνο και αποσκελετωμένων, που ζουν στις μνήμες μόνο των υπέργηρων Αθηναίων, και δη συντηρητικών. Μπορώ να φανταστώ πως μέσα στο θέατρο του Διονύσου ίσως και να δάκρυσαν ακούγοντάς την να υπερασπίζεται με τόσο πάθος ιδανικά μιας περασμένης εποχής.

3^{ον} ΕΙΝΑΙ ΕΝΟΧΗ – ΥΠΟΛΟΓΗ ΔΕΙΛΙΑΣ Η ΙΣΜΗΝΗ;

Είναι πρόχειρος, άδικος και γι’ αυτό άκρως εκνευριστικός ο τρόπος, με τον οποίον την αντιμετωπίζει η σύγχρονη κριτική, καταλογίζοντάς της δειλία, ατολμία, συμβιβασμό, ηττοπάθεια απέναντι στην εξουσία του Κρέοντα, λες και όλοι εμείς αποδεικνυόμαστε καθημερινά στην ζωή μας ‘ήρωες’, και μόνο εκείνη δειλίασε. Αν ο Σοφοκλής έφτιαξε ένα Κρέοντα και μια Αντιγόνη, και τους έβαλε στα δύο άκρα της κλίμακας της ανθρώπινης συμπεριφοράς, την Ισμήνη την τοποθέτησε στο κέντρο. Είναι αυτή που απέχει ισόποσα τόσο από το ‘Φυλετικό’, όσο και από το ‘Θεσμικό’ κράτος. Διαφωνεί τόσο με την ‘αριστοκρατική’ λογική της Αντιγόνης (11-99), όσο και με την ριζοσπαστικά νέο-φιλελεύθερη γραμμή του Κρέοντα (536-570).

Η Ισμήνη του προλόγου (11-99) φαίνεται συμβιβαστική και υποταγμένη στην θέληση του Κρέοντα, και πολλοί μελετητές έσπευσαν αφελώς να πουν πως η Ισμήνη των μετέπειτα στίχων (536κ.ε.) είναι ένας ‘άλλος’ άνθρωπος, μια ‘άλλη’ φυσιογνωμία με ‘άλλα’ χαρακτηριστικά, που επειδή κατάλαβε το ‘λάθος’ της να μη βοηθήσει την αδελφή της, τώρα θέλει να επανορθώσει. Όμως δεν είναι έτσι. Βέβαια η Ισμήνη των στχχ. 536κ.ε. είναι διαφορετική, καθώς ενώπιον του Κρέοντα και της Αντιγόνης ομολογεί ότι πήρε και η ίδια μέρος στην ταφή του Πολυνείκη, πράγμα που όντως δεν έγινε. Όμως αυτή η αλλαγή στην στάση της δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι μετέβαλε την αρχική της μετριοπαθή στάση, την οποίαν εξέφρασε στον Πρόλογο. Η Ισμήνη ούτε στον Πρόλογο ενέκρινε, αλλά ούτε και μετά τον στίχο 536 εγκρίνει τις εμμονές της αδελφής της, την σκληρή γραμμή, που εκείνη ακολουθεί τόση ώρα, αλλά ούτε και τώρα επιζητεί ρόλο ήρωα, όπως μας λένε οι κριτικοί. Όταν η Αντιγόνη της λέει με κυνισμό ότι (*Εσύ επέλεξες την ζωή, ενώ εγώ τον θάνατο 555*), εκείνη της απαντά (*Σύμφωνοι, αλλά όχι χωρίς να με ακούσεις 556*). Τις προηγούμενες απόψεις της στον Πρόλογο, όπου αρνήθηκε να συμπράξει (79, 92, 99) δεν τις ανακαλεί τώρα που ομολογεί συμμετοχή δική της στην ταφή του Πολυνείκη. Δηλώνοντας στον Κρέοντα φυσικά ψευδώς ότι συνέπραξε στην ταφή, το κάνει όχι για να φανεί ηρωίδα, αλλά διότι θέλει να συμμετάσχει στον θάνατο της αδελφής της, κι όχι στον θάνατο/ταφή του Πολυνείκη· δεν ‘αυτός’ που την ενδιαφέρει, αφού εξ άλλου είναι νεκρός, και γι’ αυτό του αφιερώνει ένα μόνο στίχο (545), αλλά ‘ε-κείνη’, η αδελφή της (548, 566), η οποία τώρα αρνείται να την δεχθεί κοντά της με τρόπο μάλιστα αρκετά προσβλητικό (538/9, 543, 546/7, 549). Το ενδιαφέρον της Ισμήνης είναι για τους ζωντανούς, κι όχι για τους νεκρούς. Κι αυτή είναι μια νέα αντίληψη στην κοινωνική πραγματικότητα, που προώθησε το Σοφοκλής. Οι ‘συντηρητικοί – αριστοκρατικοί’ κύκλοι στην Αθήνα, και αλλού, νοιάζονταν για την τύχη των νεκρών, ενώ ο ‘νέος άνθρωπος’ του Σοφοκλή ενδιαφέρεται για την τύχη των ζωντανών. Κι αυτόν τον ‘νέο άνθρωπο’ ενσαρκώνει η Ισμήνη.

Και φτάνουμε στην στιγμή όπου με μεγάλη δόση περιφρόνησης και προσβολής η Αντιγόνη της λέει (*Κοίταξε να σωθείς εσύ, δεν αντιστέκομαι στην σωτηρία σου 553*). Πάλι κι εδώ οι αφελείς κριτικοί του έργου μας έχουν πει ότι η Αντιγόνη επίτηδες αρνείται την συμμετοχή της Ισμήνης και την όποια βοήθεια εκείνη της προσφέρει στο τέλος του έργου, διότι θέλει έτσι να την σώσει από την μανία του Κρέοντα. Κάνουν ό,τι μπορούν για να δοξάσουν την Αντιγόνη, αγνοώντας τις προθέσεις του Σοφοκλή, και πέφτουν από το ένα λάθος στο άλλο. Ας θυμηθούμε λίγο την αρχή του έργου στον Πρόλογο: η Αντιγόνη ανακοινώνει στην Ισμήνη την απόφασή της να θάψει τον Πολυνείκη αδιαφορώντας για τις όποιες ποινές έχει διακηρύξει ο Κρέων στον παραβάτη της εντολής του. Και τότε (τι πιο λογικό;) η Ισμήνη την καλεί να κρατήσει κρυφό το σχέδιο της ταφής (*Μη το πεις πουθενά και σε κανένα αυτό που σκοπεύεις να κάνεις. Κράτησέ το κρυφό. Το ίδιο θα κάνω κι εγώ 84-85*). Βλέπετε τίποτε το παράλογο σ’ αυτά τα λόγια της Ισμήνης; Δείτε τώρα τι της απαντά ή γεμάτη από ανθρωπιστικά ιδανικά (!) Αντιγόνη, (*Μα τι είναι αυτά που λες; Φώναξέ το! Θα σε μισήσω πολύ περισσότερο⁸, αν*

⁸ Δηλ. τώρα την μισεί. Μα αυτή δεν έλεγε ότι ήρθε στον κόσμο για να αγαπά, κι όχι για να μισεί (523); Αν το κίνητρο της Αντιγόνης ήταν καθαρά θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως μας λένε χρόνια τώρα οι σχολιαστές, τότε ποιος λόγος θα υπήρχε για τον Σοφοκλή να βάλει την ηρωίδα του να διαλαλεί περιτράνως και άκρως εγωιστικά την πράξη της ταφής; Τα κίνητρά της ήταν εν πολλοίς κοι-

δεν το διακηρύξεις σε όλους, 86-87). Κι όταν λίγο πιο κάτω η Ισμήνη της λέει ότι δεν πρέπει να επιδιώκει κανείς πράγματα αδύνατον να γίνουν, εκείνη της απαντά (*αν εννοείς αυτά που λες, τότε θα σε μισήσω εγώ, αλλά και ο πεθαμένος αδελφός μας, 93-94*). Αν τώρα οι σχολιαστές θέλουν επιμόνως να βλέπουν την Αντιγόνη ως αγάπης και φιλανθρωπίας, δεν βλέπουν καλά, διότι πιο κάτω στο έργο, όταν η Ισμήνη καλώντας την τελευταία στιγμή να μετανοήσει για την πράξη της ταφής κερδίζοντας έτσι την ζωή της, την ρωτά (*και ποια θα είναι η δική μου η ζωή, αν εσύ πεθάνεις 548*) η Αντιγόνη με σκαιότητα και αυθάδεια της απαντά (*Τι ρωτάς εμένα; Ρώτα τον Κρέοντα, αφού γι' αυτόν νοιάζεσαι 549*). Η Ισμήνη αντιθέτως νοιάζεται για την Αντιγόνη, μόνο που εκείνη δεν μπορεί να το δει. Οι κριτικοί είναι ιδιαίτερος αυστηροί απέναντι στην Ισμήνη χρεώνοντάς την με δειλία και υποχωρητικότητα, διότι στα μάτια τους η Αντιγόνη 'πρέπει' πάντοτε να έχει δίκιο, κι όλοι οι άλλοι πάντοτε άδικο. Δεν είναι όμως έτσι.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Έξι είναι τα πρόσωπα του έργου· δύο κεντρικά, Κρέων και Αντιγόνη, ένα ενδιάμεσο σ' αυτά τα δύο, η Ισμήνη, και τρία περιφερειακά, ο Αίμων, η Ευρυδίκη και ο Τειρεσίας. Τελικά ποιος είχε δίκιο και ποιος άδικο; Το είπαμε λίγο πιο πάνω, ο Σοφοκλής είναι επηρεασμένος από τον 'σχετικισμό' της Σοφιστικής κίνησης, οπότε θα του ήταν αδύνατον να χρεώσει με ένα εξ ολοκλήρου δίκιο ή άδικο τους δύο κεντρικούς του ήρωες, Κρέοντα και Αντιγόνη.

Στο πρόσωπο της Αντιγόνης 'είδε' τον ακραίο και επικίνδυνο συναισθηματισμό της πολιτικής των παλαιών αριστοκρατικών οικογενειών. Στον Κρέοντα 'είδε' τον ακραίο και επικίνδυνο ορθολογισμό της πολιτικής των νέων Σοφιστών. Στην Ισμήνη 'είδε' τον μετριοπαθή ορθολογισμό της νέας Σοφιστικής κινήσεως. Στο πρόσωπο του Τειρεσία 'είδε' τον νηφάλιο εκφραστή της παλαιάς θρησκευτικής παράδοσης που ευτυχώς ακόμη επιζούσε στην Αθήνα. Στον Αίμονα και την Ευρυδίκη 'είδε' τα αθώα θύματα ενός παράλογου πολέμου μεταξύ 'συναισθηματισμού' και 'ορθολογισμού'.

Κρέων και Αντιγόνη έχουν και οι δύο περισσότερο άδικο και λιγότερο δίκιο. Η Ισμήνη έχει εξ ολοκλήρου δίκιο, καθώς νοιάζεται για τους ζωντανούς, κι όχι για τους πεθαμένους. Ο Τειρεσίας έχει εξ ολοκλήρου δίκιο, διότι ερμηνεύει τα φαινόμενο μόνο θρησκευτικά, κι όχι και πολιτικά. Αίμων και Ευρυδίκη είναι οι αθώοι της υπόθεσης, και ως εκ τούτου δεν χρεώνονται με δίκιο ή άδικο.